

**Книжкові злодії. Про
нацистські розкрадання
бібліотек Європи та спроби
повернути літературну
спадщину**

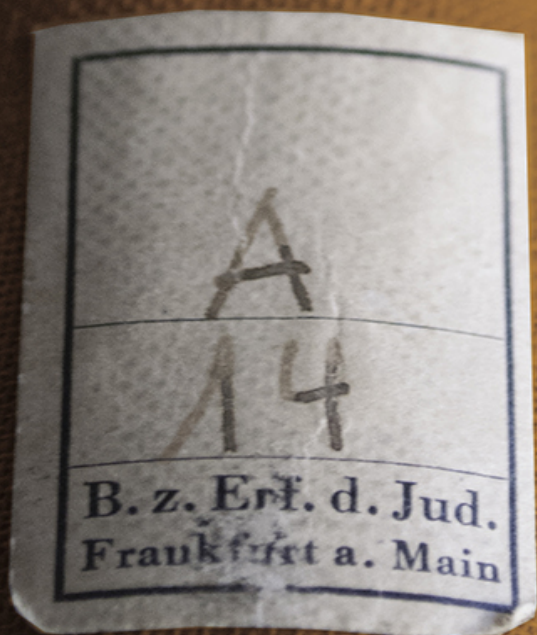
Про книгу

Нацисти протягом усього часу, що мали владу, грабували бібліотеки — спочатку на території Німеччини, а потім у всіх захоплених землях. Кількість утрачених (загублених у вирі війни й остаточно знищених) книжок обчислюється мільйонами примірників. Книжки не були настільки унікальними і не мали значної матеріальної цінності, як-от витвори мистецтва, натомість мали цінність ідеологічну, адже передусім спеціальні бригади грабували бібліотеки ворогів нацизму. Знищували не просто книжки, знищували культурну, національну ідентифікацію цілих громад. Залишки довоєнних книгозбірень ще й сьогодні розсіяні в багатьох європейських містах. Андерс Ріделл прагне відтворити шлях нацистських книжкових злодіїв і віддати шану тим, хто намагався їм протистояти.

АНДЕРС РІДЕЛЛ

КНИЖКОВІ ЗЛОДІЇ

ПРО НАЦИСТСЬКІ РОЗКРАДАННЯ БІБЛІОТЕК ЄВРОПИ
ТА ПРО СПРОБИ ПОВЕРНУТИ ЛІТЕРАТУРНУ СПАДЩИНУ

ВИДАВНИЦТВО

ФАБУЛА
#PRO

Андерс Ріделл

КНИЖКОВІ ЗЛОДІЇ:

Про нацистські розкрадання бібліотек Європи та про спроби повернути літературну спадщину

Видавництво «Фабула»

2020

Оригінальна назва роману: BOKTJUVARNA: Jakten på de försvunna biblioteken

The cost of this translation was defrayed by a subsidy from the Swedish Arts Council, gratefully acknowledged

KULTURRÅDET

© Copyright © Anders Rydell 2015

© В. Криницький, пер. зі шведської, 2020

© «Фабула», макет, 2020

© Видавництво «Ранок», 2020

ISBN 978-617-09-6169-3 (epub)

Усі права збережено.

Жодна частина даної книжки не може бути відтворена в будь-якій формі без письмового дозволу власників авторських прав.

Електронна версія створена за виданням:

Ріделл Андерс

Р49 Книжкові злодії: Про нацистські розкрадання бібліотек Європи та про спроби повернути літературну спадщину / пер. зі шведськ. В. Криницький. — Харків : Вид-во «Ранок» : Фабула, 2020. — 400 с.

ISBN 978-617-09-6157-0

Нацисти протягом усього часу, що мали владу, грабували бібліотеки — спочатку на території Німеччини, а потім у всіх захоплених землях. Кількість утрачених (загублених у вирі війни й остаточно знищених) книжок обчислюється мільйонами примірників. Книжки не були настільки унікальними і не мали значної матеріальної цінності, як-от витвори мистецтва, натомість мали цінність ідеологічну, адже передусім спеціальні бригади грабували бібліотеки ворогів нацизму. Знищували не просто книжки, знищували культурну, національну ідентифікацію цілих громад.

Залишки довоєнних книгозбірень ще й сьогодні розсіяні в багатьох європейських містах. Андерс Ріделл прагне відтворити шлях нацистських книжкових злодіїв і віддати шану тим, хто намагався їм протистояти.

УДК 355.359

Шановний читачу!

Спасибі, що придбали цю книгу.

Нагадуємо, що вона є об'єктом Закону України «Про авторське і суміжні право», порушення якого карається за статтею 176 Кримінального кодексу України «Порушення авторського права і суміжних прав» штрафом від ста до чотирьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, з конфіскацією та знищенням всіх примірників творів, матеріальних носіїв комп'ютерних програм, баз даних, виконань,

фонограм, програм мовлення та обладнання і матеріалів, призначених для їх виготовлення і відтворення. Повторне порушення карається штрафом від тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк, з конфіскацією та знищенням всіх примірників, матеріальних носіїв комп'ютерних програм, баз даних, виконань, фонограм, програм мовлення, аудіо- і відеокасет, дискет, інших носіїв інформації, обладнання та матеріалів, призначених для їх виготовлення і відтворення. Кримінальне переслідування також відбувається згідно з відповідними законами країн, де зафіксовано незаконне відтворення (поширення) творів.

Книга містить криптографічний захист, що дозволяє визначити, хто є джерелом незаконного розповсюдження (відтворення) творів.

Щиро сподіваємося, що Ви з повагою поставитеся до інтелектуальної праці інших і ще раз Вам вдячні!

Spillat
Linn
Hubby!
Geehee - ohhh
for 50 Pats
for you and
Mr. Gault with
Chowchow

RETURNED FROM RUSSIA
Nazi archival plunder in West Germany and recent restitution
Word 2013

Check Bear
30 days
C. W. Roberts

Genießen
Genießen
Genießen
Genießen
Genießen

Передмова

Минулої весни я сидів у літаку, що прямував з Берліну до Бірмінгему. На колінах у мене лежав наплічник, а в ньому чекала на мою увагу невеличка оливково-зелена книжка. Час від часу я відкривав наплічник і зазірав у пухкий коричневий конверт, де лежала книжка,— просто упевнитися, що вона нікуди не поділася. Сімдесят років вона поверталася до своєї родини — до онуки чоловіка, якому колись належала. Одна людина дбайливо наклеїла свій екслібрис¹ на форзаці і на титульній сторінці написала своє ім'я: Річард Кобрак. Наприкінці 1944 року його разом із дружиною на одному з останніх потягів до Аушвіцу відвезли до газових камер. Книжечка в моєму наплічнику не є винятково цінною; у Берліні, у будь-якій букіністичній крамничці, вона, певно, коштувала б не більше кількох євро.

А ще ті декілька днів, що я був вартовим цієї книжки, мене переслідувало тривожне відчуття на грані паніки за думки про те, що вона раптово може загубитися. Мене мучили невідчепні фантазії, як я залишаю наплічник у таксі або як його в мене крадуть. Цінність книжки не вимірюється грошима — вона коштовна емоційно і її нічим не можна замінити для тих, хто зростав, не знаючи дідуся. Книжечка в оливково-зеленій палітурці має величезну цінність, адже це єдина річ, яка залишилася від Річарда Кобрака. Це книжка з його бібліотеки. За трагічним збігом обставин, ця річ — лише одна з мільйонів, які ще досі не знайдені. Мільйони забутих книжок, що залишилися від мільйонів втрачених життів. Упродовж понад пів сторіччя їх ігнорували й нічого про них не казали. Ті, кому відомо про своє походження, часто намагалися не повідомляти цього своїм власникам: вони рвалися на сторінках із вихідними даними, витиралися вцент на місцях із особистими присвятами та підробляли каталожні дані, у яких замість «подарунку» від гестапо чи нацистської Німеччини записувалися як дар від невідомої особи.

Проте багато з них збереглися — можливо, тому, що розкрадання було надто поширеною реалією, а зазвичай ні в кого з грабіжників не

виникає бажання зазирнути в історію залишків чужої долі.

За кілька останніх десятиріч значну увагу приділяли історії розкрадання нацистами предметів мистецтва. 2009 року я сам розпочав писати про це в Музеї сучасного мистецтва в Стокгольмі, орієнтуючись на картину, яка зникла під час Другої світової війни,— «Квітковий сад» Еміля Нольде. Як і оливково-зелена книжечка, картина належала німецько-єврейській родині і була втрачена наприкінці 1930-х. Згодом тема моїх розшуків розгорнулася до історії про масові викрадання нацистами витворів мистецтва та тривалу, завдовжки сімдесят років, боротьбу за повернення цих робіт. Мої зусилля зрештою вилилися в книжку, яка побачила світ 2013 року: «Грабіжники. Як нацисти викрадали в Європі скарби мистецтва» (*Plundrarna. Hur nazisterna stal Europas konstskatter*).

Занурившись у деталі цього грабіжництва, однаково керованого ідеологією та жадібністю, я дізнався, що викрадали не лише предмети мистецтва та давнини, а й книжки. У самому факті не було нічого дивного, адже представники грабіжницької організації нацистів хапали все, що траплялося на їхньому шляху.

Найперше мене здивувало те, що в цій операції викрадання, яка простягалася від Атлантичного узбережжя до Чорного моря, зникли десятки мільйонів книжок. Але, крім цього, мою увагу привернуло ще дещо — книжки нібито були більш важливими ідеологічно. Витвори мистецтва здебільшого розподіляли між керівництвом нацистів, і в цьому списку не останнє місце посідали Адольф Гітлер і Герман Герінг. Витвори мистецтва мали показати, узаконити та вшанувати новий світ, який нацисти мали намір побудувати на руїнах Європи. Вони бачили цей свій світ красивішим і чистішим.

Але в книжок була інша мета. Їх викрадали не заради честі й не лише через жадібність — радше з ще більш тривожних причин. Бібліотеки й архіви в усій Європі було пограбовано найголовнішими ідеологами Третього райху, організаціями, на чолі яких стояли голова СС Генріх Гімmlер або головний ідеолог партії Альфред Розенберґ. Найбільше в історії книжкове пограбування було здириговане й здійснене під час війни. Мішенями цього пограбування стали ідеологічні вороги руху —

євреї, комуністи, масони, католики, критики режиму, слов'яни та інші. Сьогодні про це відомо не всім, і такі злочини досі залишаються значною мірою нерозкритими. Я вирішив піти стежкою мародерів — вирушити в тисячомильну подорож Європою. Я це зробив, частково щоб спробувати зрозуміти, але також — щоб з'ясувати, що залишилося після тих набігів, а що було втрачено. Мій шлях брав початок від розрізнених емігрантських бібліотек у Парижі; я пішов до втраченої давньої єврейської бібліотеки в Римі, витоки якої сягають самого початку нашої епохи. Потім від полювання на таємниці масонів у Гаазі — до пошуків скалок винищеної цивілізації в Салоніках. А спочатку — від сефардських бібліотек Амстердаму й до їдиш-бібліотек Вільнюсу. Сліди були всюди, хоча час від часу вони майже зникали: у місцях, де люди та їхні книжки були забуті, а переважно — просто знищені.

Дуже великою мірою це історія про розподіл — про тисячі бібліотек, які за Другої світової війни було зруйновано без можливості відновити. Мільйони окремих книжок, які колись були часткою чийось особистих колекцій, досі стоять на полицях, розпорошених усією Європою. І вони втратили свій цілісний зв'язок із життям. Залишки колись дивовижних, зібраних поколіннями бібліотек, які формували культурний, лінгвістичний і самовизначальний стрижень громад, родин та окремих людей. Бібліотек, які неможливо замінити,— адже вони були відображенням людей і суспільства, яке колись створило ці книжки та плекало їх.

Але також ця книжка про людей, які брали участь у війні, щоб захистити свою літературну спадщину, врівноважити своє життя, але які найчастіше втрачали й те й те. Ці люди добре розуміли, що розкрадання їхньої літературної культури означає пограбування їхньої історії, забирання їхньої людяності і, зрештою, будь-якої можливості пригадати минуле. То були люди, які відчайдушно намагалися сховати рукописи, закопували щоденники та не випускали з рук своєї найулюбленішої книжки під час останньої подорожі — до Аушвіцу. Ми зобов'язані цим людям нашою можливістю пригадати жахливі події, що відбулися в минулому — як із людьми, які втратили життя, так і з тими, хто вижив і відтоді ділиться пережитим, розповідає про

свій досвід, щоб світ знав, що й як відбувалося. Такі люди примусили заговорити те, що за задумом мало мовчати. Ми живемо в часи, коли останні свідки Голокосту мають скоро полишити цей світ. Тож нам залишається лише сподіватися, що їхнього досвіду нам вистачить, щоб пам'ять жила довіку. Під час написання цієї книжки я усвідомив, що такі спогади є найважливішими, що саме вони спричинили грабування книжок. Позбавити людей слова та можливості висловитися — це один зі способів їх ув'язнити.

Книжки рідко бувають настільки ж унікальними, як витвори мистецтва, але вони мають цінність, яку розуміють набагато більше людей. За наших часів книжка набула символічного, майже духовного значення. Відмову від книжок досі вважають блюзнірством. Спалювання книжок найдужче вказує на культурний занепад суспільства. Хоча його й ототожнюють здебільшого зі спалюванням книжок нацистами 1933 року, символічний занепад літератури існує стільки ж, скільки сама книжка.

Тісні стосунки між людиною та книжкою ґрунтуються на ролі письмового слова у розповсюдженні знань, почуттів і досвіду, пережитих та отриманих упродовж тисячоліть. Поступово письмове слово замінило усномовну традицію. Відтоді ми можемо зберегти більше знань та зазирнути набагато далі в минуле. Тепер ми можемо задовольнити нашу жагу до більшого, яку майже неможливо задовольнити. Здатність читати й писати, до недавнього часу властиву дуже небагатьом обраним, вважали магічною здібністю. Той, хто мав такі уміння міг спілкуватись із предками — і переймати їхні знання, набував їхнього авторитету та сили. Наше водночас емоційне та духовне ставлення до книжки пов'язане з тим, як книжка «розмовляє з нами». Це — медіумне поєднання нас із іншими людьми — як живими, так і померлими.

Американські раби, яким довго забороняли вчитися читанню, називали Біблію — рабовласники використовували її як засіб виправдання полонення інших людей — «Книгою, що розмовляє». Важливою частиною їхнього визволення став факт, коли вони пристосували Біблію до своїх реалій та використали її проти своїх гнобителів. Книга була інструментом як придушення, так і визволення. Навіть сьогодні

інтерпретація Святого Письма залежить від головного ядра глобальних конфліктів. Книга не лише передає знання та висловлює емоції — вона також є джерелом сили.

Часто спливає те, що було затьмарене димом ганебних спалювань книжок у Німеччині 1933 — коли роботи письменників, відкинутих режимом, кидали в полум'я. Набув стійкості образ нацистів як далеких від інтелектуальності, культурних вандалів — можливо, якоюсь мірою тому, що таку емоційну насиченість легко зрозуміти, а можливо, через те, що нам хочеться бачити літературу й написане в книжках слово виключно добрим і корисним.

Але навіть нацисти розуміли: якщо існує щось, що надає більше сили, ніж просте руйнування світу, то це володіння й керування ним. І така сила міститься в книжках. Слова можуть бути зброєю і лунати ще довго після того, як стихне гуркіт артилерії. Вони можуть бути не тільки зброєю пропаганди — а й спогадами. Той, хто володіє словом, не лише має силу тлумачити написане, а й здатен сам писати історію.

1. Полум'я, що поглинає світ

Берлін

*Там, де спляють книжки,
зрештою починають сплявати й люди.*

Генріх Гейне, 1820

Ці слова викарбувані на червоній від іржі металевій пластині, вмурованій у бруківку на Бебельплац² у Берліні. Туристи, які приїздять до Берліну влітку, блукають повз площу, розташовану між Бранденбурзькими воротами та Музейним островом, і стикаються з однією, ще більш грандіозною, пам'яткою міста. Розташування досі утримує символічне напруження. В одному куті площі стоїть літня жінка з розпатланим сивим волоссям. Вона загорнулася у великий прапор Ізраїлю, і на всю її спину розтяглася Зірка Давида. Ще одна війна вибухнула в секторі Газа. Близько тридцяти людей зібралися, щоб висловити протест проти антисемітських настроїв, які за сімдесят років після Другої світової війни знову пробуджуються в Європі.

З другого боку широкого, за останнім словом моди побудованого проїзду Унтер-ден-Лінден³ перед воротами Гумбольдтського університету виставили розсувні столики. За кілька євро можна купити заяложені копії книжок Томаса Манна, Курта Тухольські та Стефана Цвейґа — усіх авторів, чиї твори кинули в полум'я на цьому ж місті у травні 1933-го. Перед столиками — ряд металевих пластин розміром із бруківку. На кожній пластині — чиєсь ім'я: Макс Баєр, Маріон Бютлер, Аліса Вікторія Берта. Усі вони колись навчалися у цьому університеті. Після кожного імені стоїть дата з назвою місця, яке не потребує жодних пояснень: «Маутгаузен, 1941», «Аушвіц, 1942», «Терезієнштадт, 1945».

Слова Генріха Гейне, які насправді є рядком діалогу з п'єси *Almanson*, з часів Другої світової війни вважають проникливим пророцтвом того,

що має відбутися, і прийдешньої за ним катастрофи. 10 травня 1933 року на площі Бебельплац, яка за тих часів мала назву Опернплац, відбулася найвідоміше в історії спалювання книжок — подія, яка залишилась у пам'яті потужним символом тоталітарної тиранії, культурного варварства та безжальної ідеологічної війни, розв'язаної нацистами. Полум'я від того книжкового багаття також перетворилося на символ тісного зв'язку між культурним занепадом та Голокостом.

Трохи раніше, тієї ж весни, нацисти захопили владу в Німеччині за допомогою ще одного багаття,— підпалу райхстагу в лютому 1933 року,— використавши його як зачіпку. Нацисти оголосили, що підпал був справою комуністів і що Німеччині загрожує «сюжет більшовиків». Після цього пройшла перша велика хвиля терору: арешти комуністів, соціал-демократів, євреїв та інших політичних опонентів режиму. Звинувачення заарештованих підігрівала газета, що виходила від НСДАП⁴,— *Völkischer Beobachter*⁵, яка кілька років підбурювала й агітувала проти єврейської, більшовицької, пацифістської та космополітичної літератури, готуючи плацдарм для панування нацистських поглядів.

У той же час багато провідних письменників Німеччини виступали проти нацистів. У жовтні 1930 року Томас Манн, лауреат Нобелівської премії попереднього року, розкритикував цей провідний настрій під час публічних читань, що проводили в Залі Бетховена⁶ в Берліні(1). Джозеф Геббельс, якого попередили про захід та про майбутню промову Манна, надіслав двадцять «коричневих сорочок»⁷ від штурмових військ партії СА на ці читання, усі вдягнені в цивільний одяг, щоб змішатися з публікою, серед якої було кілька правих інтелектуалів. Промову Манна зустріли оплесками з деяких секцій глядацької зали та невдоволеними вигуками від саботажників. Невдовзі атмосфера стала такою збудженою, що Манн був змушений покинути приміщення через чорний хід.

Але тиск на цьому не скінчився. На родини Манна та письменників Арнольда Цвейґа й Теодора Плів'є вилили нескінченний потік погроз телефоном і в листах. Стіни будинків письменників спаплюжили напи-

сами та малюнками. Цих письменників особисто підслуховували патрульні служби СА, які чергували навколо їхніх домівок та йшли за ними слідом будь-куди.

Складали списки неприйнятної літератури. У серпні 1932 року *Völkischer Beobachter* опублікувала чорний список письменників, яких слід буде заборонити, щойно партія стане до влади(2). На початку того ж року в тій самій газеті оприлюднили й заяву за підписами сорока двох німецьких викладачів, які вимагали захисту літератури Німеччини від «культурного більшовизму». Узимку 1933-го, коли нацисти отримали владу, фокус атаки на небажану літературу змінив статус з вуличного на державний і став рисою стратегії керівного апарату. У лютому 1933-го президент Пауль фон Гінденбург⁸ підписав закон «про захист людей і держави», яким наклав обмеження на друковані видання — подальші поправки відбулися навесні того ж року і ще більше контролювали свободу висловлення. Першими жертвами закону стали газети та видавництва комуністів і соціал-демократів. Герману Герінгу доручили керувати боротьбою із так званою «брудною літературою»: книжками, які містять ідеї марксизму, єврейською та порнографічною літературою.

Саме ця атака на літературу призвела до спалювання книжок у травні — але треба сказати, що фактично така ініціатива йшла не від НСДАП, а від Німецької студентської спілки, зонтичної організації федерацій студентів Німеччини. Декілька з цих студентських федерацій ще з 1920-х більш чи менш відкрито підтримували нацистів. І вже не вперше за міжвоєнний період німецькі студенти правих - консервативних поглядів розпалювали книжкові багаття. 1922 року сотні студентів зібралися на аеродромі Темпельгоф у Берліні, щоб спалити там «брудну літературу», а 1929-го студенти Гамбургу спалили копію Версальського договору, умови капітуляції якого Німеччина була змушена підписати після Першої світової війни.

Напад на літературу з боку НСДАП живився вже вчиненими наскоками, що проводили групи консервативних студентів з правими поглядами. Для таких студентів спалювання книжок було німецькою традицією висловлення непокори й опору, що брала початок від днів

Мартіна Лютера та Реформації. 1520 року Папа Лев X надіслав Лютерові буллу про накладення анафеми і з вимогою зректися «95 тез»⁹ та всіх інших творів. Згідно з папською буллою, їх треба було спалити.

У відповідь Лютер зібрав у Віттенбергу своїх студентів і розпалив власне багаття — у полум'я полетіли давні католицькі манускрипти, кодекси й документи католицької церкви. Сам Мартін Лютер, як припускають, кинув у вогонь папську буллу. Вважають, що при цьому він сказав: «Вони палять мої книжки — я спалю їхні»(3). Багаття з книжок символізувало остаточний розрив Мартіна Лютера з католицькою церквою.

У часи німецького романтизму цю подію переосмислять і розглядатимуть як націоналістичний акт, а не релігійний розкол у Церкві. Мовляв, Лютер був не просто церковним реформатором — він був насамперед німцем.

Реакційні сили на Віденському конгресі 1814–1815 рр., де переможці після наполеонівських воєн намагалися відновити зруйновану війною Європу, розбили щойно пробуджені націоналістичні мрії про створення єдиного німецькомовного королівства. Німеччина залишилася роздробленою мозаїкою окремих князівств.

У замку Вартбург, де Лютер переховувався після папської анафеми, 1817 року німецькі студенти провели фестиваль, присвячений 300-річчю від дня проголошення «95 тез»⁸. Однак тло цієї події було німецько-націоналістичне, заохочуючи студентів німецьких університетів до боротьби за об'єднання німецьких земель у Всегерманську імперію. На згадку про спалення Лютером булли студенти розпалили багаття з книжок французьких письменників та німецьких авторів, які не підтримували націоналістичні віяння того часу.

У квітні 1933 року Німецька студентська спілка оголосила акцію проти «ненімецької літератури» і обрала Адольфа Гітлера новим Лютером. На згадку про «95 тез», із якими Лютер розпочав Реформацію, студентська федерація опублікувала у *Völkischer Beobachter* власні

«тези»: «Дванадцять тез *Wider den undeutschen Geist!* («Проти ненімецького духу»)).

Студенти виступали з твердженням, що в мові міститься справжня душа людини і що з цього погляду німецька література потребує «очищення» та вивільнення від іноземного впливу. Вони стверджували, що найгірші вороги німецької мови — євреї: «Єврей здатен думати лише як єврей. Якщо він пише німецькою, він бреше. Німець, який пише німецькою, але думає не так, як годиться німцю, — зрадник»(4). Студенти вимагали, щоб усю «єврейську літературу» видавали на івриті, і в такий спосіб «ненімецький дух викориниться з публічних бібліотек». Університети Німеччини, згідно із вимогами студентів, мають бути «цитаделлю традицій німецького народу».

Їхні декларації започаткували національну акцію з зачищення «ненімецької» літератури. Асоціації студентів підпорядковувалися *Deutsche Studentenschaft* у німецьких університетах й утворювали «військові комітети» для організації спалювання книжок усією Німеччиною. Книжкові багаття влаштовувалися як святкові заходи, і комітети мали рекламувати ці свої події, реєструвати лекторів для промов, збирати дрова для багать і заручатися підтримкою інших студентських федерацій та їхніх місцевих лідерів з нацистськими поглядами. Тим, хто чинив опір цій роботі, особливо вчителям, погрожували. Також військові комітети розвішували плакати із гаслами на кшталт «Сьогодні письменники, завтра — професори»(5).

Але першочерговою задачею військових комітетів було збирати «нечисту» літературу для подальшого спалювання. Студентам наказали розпочати зачистку в їхніх особистих бібліотеках, а згодом цей наказ розповсюдився на публічні бібліотеки та місцеві книгарні, багато з яких охоче приєднувалися до процесу «вичищення». Навесні 1933 року почали складати інший, ширший чорний список книжок та авторів. Вольфганг Геррманн, бібліотекар, який ще у 1920-х роках особисто долучився до право-екстремістських студентських груп, упродовж кількох років працював над списком літератури, «яку варто спалити». Лише перша чернетка налічувала 12 імен, але незабаром вона вже включала 131 письменника, їх розподілили на різні категорії:

комуністи (від Троцького та Леніна до Бертольда Брехта); пацифісти (Еріх Марія Ремарк та інші); єврейські інтелектуали (наприклад, Вальтер Беньямін); багато інших літературних та інтелектуальних особистостей, які стали відомими у Веймарській Республіці.

Особливу увагу звернули на журналіста й письменника Карла фон Осецькі та його гурток, що утворився навколо журналу Die Weltbühne. Пацифіст фон Осецькі мав проблеми вже в часи Веймарської Республіки. Крім усього іншого, він став одним із ворогів військової еліти, коли 1929 року в згаданому журналі Вальтер Крейзер опублікував матеріал про таємну підготовку льотчиків німецьких збройних сил — райхсверу — у Радянському Союзі. Це викриття принесло багато клопоту німецькій верхівці, адже засвідчило порушення Німеччиною умов Версальського договору, за яким країна не мала права на бойову авіацію.

Крім критиків націоналізму, в окремий чорний список занесли істориків. У нього потрапляли ті вчені, погляди яких на хід історії не збігався з очікуваннями нацистів, особливо в книжках, у яких серед іншого порушували тему Першої світової війни, Радянського Союзу та Веймарської Республіки. Глобальні погляди ще декількох мислителів нацисти відкидали цілком, зокрема Зигмунда Фрейда та Альберта Айнштейна. Обидва зазнавали нападів через просування «єврейської науки».

Крім «чисток» власних бібліотек, студенти зверталися до публічних бібліотек і місцевих книгарень, щоб зробити власний внесок у справу проти «брудної літератури». У багатьох випадках університетські архіваріуси та викладачі співпрацювали зі студентами і разом із ними «вичищали» шкільні бібліотеки.

Проте військові комітети також вимагали жорсткіших методів і залучали місцеву поліцію та штурмовиків з СА, щоб мати гарантію доступу до книжок. Напередодні спалення книжок, на початку травня, студенти вчинили напад на бібліотеки та дилерів комуністичних книжок. До перших консервативні сили відчували особливу ненависть, а Вольфганг Геррманн називав їх «літературними братами», які розповсюджують бруд єврейської, декадентської літератури, що

розсіялася серед порядних, простих людей. Від Першої світової війни бібліотеки були надзвичайно популярними. Унаслідок економічної депресії та росту інфляції в Німеччині упродовж міжвоєнних років дедалі менше німців могли дозволити собі купувати власні книжки. Традиційні бібліотеки не здатні були задовольнити величезний попит, і через це у країні відкрилося понад п'ятнадцять тисяч невеличких «бібліотек напрокат». У цих бібліотеках за невисоку платню можна було позичити книжку, і вони скуповували великі томи бестселерів того часу, серед яких були роботи Томаса Манна. Такі «бібліотеки для людей» були легкими жертвами для студентів; війська ж СА у той самий час проводили рейди по приватних бібліотеках. Один із найвідоміших набігів було здійснено на багатоквартирний будинок у Берліні, що належав Асоціації захисту німецьких письменників — організації, що працювала на захист німецьких письменників, активно протистояла цензурі та іншим формам державного втручання в літературу. Квартири близько п'яти сотень членів асоціації, які мешкали в цьому будинку, було пограбовано та обшукано. Підозрілі книжки було конфісковано або знищено на місці, письменників же, яких помітили у зв'язках із «соціалістичною» літературою, було затримано.

Найгорезвісніший рейд було вчинено за кілька днів до спалювання книжок, коли близько сотні студентів атакували Інститут сексуальних наук¹⁰, розташований у районі Тіргартен у Берліні. Цей інститут заснували доктори медичних наук Магнус Гіршфельд та Артур Кронфельд, тут проводили революційні дослідження сексуальності, а також працювали над просуванням прав жінок, гомосексуалів і транссексуалів. Зо три години студенти шаленіли в будівлі: виливали фарбу на килими, били вікна, розмальовували стіни, залишаючи надписи та малюнки, псували картини, порцеляну та інші предмети інтер'єру. Вони забрали книжки, архів інституту та велику колекцію фотографій, а також бюст засновника установи Магнуса Гіршфельда(6).

Уже 1932 року багато євреїв та комуністів, які розуміли, куди саме дмуть політичні вітри, почали розчищати власні бібліотеки та знищувати фотографії, адресні книжки, листи та щоденники. Комуністи

надсилали однодумцям попередження, що в разі перевезення «небезпечних» паперів ті мають бути готовими їх проковтнути. Так, розгорілися ще тисячі менших книжкових багать — коли люди спалювали власні бібліотеки в пічках, камінах і на подвір'ях. Скоро вони дізнаються, що сказати легше, ніж зробити — адже спалювання книжок вимагає неабиякої витримки. Натомість багато людей вирішили залишити свої бібліотеки в лісах, скинути їх у річки або віднести на віддалені вулиці; були й такі, хто анонімно надсилав їх на хибні адреси.⁽⁷⁾

Після 1933 року разюча кількість німецьких літераторів вирішила поїхати: хто за власним бажанням, хто під примусом. Крім Томаса Манна, поїхали з країни Генріх Манн, Бертольд Брехт, Альфред Деблін, Анна Зегерс, Еріх Марія Ремарк та сотні інших. До 1939 року близько двох тисяч письменників відчули, що їх вимушують покинути нацистську Німеччину та Австрію. Багато з них поїхало, щоб ніколи не повернутися на Батьківщину, але так само багато вирішило залишитися. Деякі письменники, які не дуже яскраво висловлювали політичні погляди, зазнали впливу, який пізніше назвали «внутрішнім вигнанням». Вони залишились у німецькому оточенні, або *Heimat*¹¹, але прийняли рішення припинити публікувати свої роботи. Натомість вони почали друкувати книжки, які легко приймала рада цензорів: твори для дітей, поезію та історичні романи. Іншим забороняли видавати свої роботи через те, що відтепер для публікації обов'язково вимагалось членство в Національній літературній палаті, підрозділі керованого Джозефом Геббельсом Міністерства народної освіти та пропаганди.

Але існувала також група письменників, які підтримали режим. У жовтні 1933 року у кількох німецьких газетах було опубліковано звернення за підписом вісімдесяти восьми письменників Німеччини під назвою *Gelöbnis treuester Gefolgschaft*¹² — своєрідна клятва вірності. У проголошенні висловлено пряму підтримку нещодавнього рішення Німеччини вийти з Ліги Націй. Серед підписантів були такі літератори, як-от Вальтер Блум, Берріс фон Мюнхгаузен, Ганс Йост та Агнес Мігель — наразі здебільшого забуті, оскільки їхній пік та спад

популярності стійко пов'язують із режимом, якому вони присягали на вірність.

Водночас на авторів, які прийняли націонал-соціалізм, чекали великі винагороди. Посади в найшанованіших літературних академіях, закладах й установах Німеччини, які раніше були закриті для них, стали наразі доступні. До того ж вони склали звернення до нових груп читачів, коли новий режим узяв під контроль провідні книжкові клуби країни. 1933 року керований нацистами книжковий клуб «Книжкова гільдія Гутенберга» налічував 25 000 членів, а вже за кілька років їх було вже 330 000. Спираючись на подібні книжкові клуби, влада могла ефективно поширювати будь-що — від романтичних поглядів Гете та Шіллера до націоналістичних, консервативних ідей нацистських письменників, адже так їхні роботи були доступні мільйонам читачів.

Міністерство пропаганди підбурювало літературні та політичні переслідування з інтенсивністю, досі ніколи не баченою в історії Німеччини — а можливо, у всій новітній історії. Щорічно міністерство видавало понад п'ятдесят винагород за заслуги в літературній галузі.

Протягом 1930-х років Міністерство пропаганди Геббельса взяло під цілковитий контроль книжкову індустрію Німеччини, зокрема 2500 видавництв і 16 000 книготорговців і букіністичних крамниць.⁽⁸⁾ Одним з перших заходів було прибрати «єврейський вплив» на книжковий світ, поступово вилучаючи євреїв з академій, літературних асоціацій, професійних спілок письменників, числа видавців, книжкових дилерів та друкарів. Єврейські видавницькі будинки, друкарні та книгарні були піддані «аріїзації» — тобто передані під розпорядження арійців. Деякі з цих єврейських видавництв посідали найголовніше місце у своїй галузі. Наприклад, Юліус Шпрінгер був найбільшим у світі видавцем наукової літератури. Процес тривав покроково, упродовж усіх 1930-х років. Спочатку переворот у єврейських компаніях та вилучення євреїв проводили обережно, щоб запобігти втраті компаніями репутації або статків та не порушувати їхні міжнародні відносини. Власників-євреїв просто переконували продати їхні установи, а у разі відмови влада вдавалася до різного рівня примусу, переслідувань та погроз. Аріїзація видавництв

коштувала партії, державі та окремим бізнесменам величезних грошей, а після 1936 року це було юридично легалізовано в Нюрнберзьких законах.

Попри те, що НСДАП ще 1933 року вичавила з країни багатьох прославлених письменників, знадобилося значно більше часу, щоб позбутися їхніх книжок. Це відбувалося поступово — наприклад, перевидання робіт Томаса Манна тривало до 1936 року, коли його громадянство було скасовано. Одна річ — примушувати видавництва Німеччини відмовлятися від співробітництва з їхніми авторами та запобігати виходу нових накладів, зовсім інша — контроль над букіністичним ринком, а ще ж є книжки на полицях приватних бібліотек. На практиці виявилось неможливим цілком і остаточно позбавитися таких книжок, і більшість творів, занесених у чорний список, була доступною впродовж усієї війни — навіть якщо доводилося діставати їх крадькома. Найефективнішим інструментом в арсеналі влади була самоцензура — люди мали зачищати свої бібліотеки власноруч.

Ще одним методом була пропозиція німцям нової літератури. Упродовж 1930-х років щороку видавалося близько двадцяти тисяч нових творів. Книжки, які для Міністерства пропаганди були «освітньо вигідними для людей», виходили великими накладками і добре фінансувалися. Книжки ж, які досі доходили лише до обмеженого кола читачів, раптово стали масовими. Лише 1933 року *Mein Kampf*¹³ Адольфа Гітлера мала наклад у 850 000 екземплярів(9). 1925 року, коли вона вперше побачила світ, продалося лише 9000 примірників. Найбільшим покупцем Гітлера була держава: вона викупила понад шість мільйонів книжок. Власний видавець НСДАП Франц Егер, який, крім *Mein Kampf*, також видав *Der Mythos des 20 Jahrhunderts* («Міф двадцятого сторіччя») Альфреда Розенберга, зрештою виріс до одного з найуспішніших видавців партії.

У Третньому райху класичній літературі надавали важливу роль, особливо шанували таких письменників, як-от Райнер Марія Рільке та Йоганн Вольфганг Гете. Єдиним жанром, який багато в чому пасував ідеології нацистів, була проза й поезія із підкресленням та

прославленням Арійської раси. Часом це висловлювалося стримано, але здебільшого — за допомогою огидних карикатур на євреїв, слов'ян, чорношкірих та азіатів. Такі історії часто робили акцент на прямому зв'язку між расою людини та її особистими рисами, тобто євреїв характеризували як «ненадійних», «жадібних», «хитрих» тощо. Найбільший успіх мав твір Ганса Ґрімма *Volk ohne Raum* («Народ без простору»). У цьому романі Ґрімм висував версію, що німці програли Першу світову війну, бо мали «замало життєвого простору». Німеччина ніколи не спромоглася б розвинути весь свій потенціал, якби не отримала більше земель у Європі та в колоніях. У нацистській Німеччині розпродали понад мільйон екземплярів цієї книжки, а її назву панівні сили використовували як гасло.

* * *

Об одинадцятій ночі 10 травня 1933 року студенти Берліну вирушили маршем до Опернплац. Процесію освітлювали факели. Учасники несли бюст засновника Інституту сексуальних наук Маґнуса Ґіршфельда — так, як несуть відрубану голову усуненого короля. Пізніше бюст кинули в багаття до книжок, забраних з інституту. Тієї ж ночі книжкові багаття запалали в дев'яноста різних містах Німеччини. Німецька студентська спілка розробила детальний план з організації та керування спалюванням книжок. Спалювання проводили в центральних місцях скупчення громадськості, а в багатьох містах було встановлено потужні прожектори, щоб посилити ефект видовища. Часто вогнища складали заздалегідь, на кілька днів раніше та прикрашали фотографіями Леніна і прапорами Веймарської Республіки.

У деяких місцях книжки з чорного списку звозили на площі у возах, запряжених волами, — немов на страту. В інших місцях такі книжки прибивали цвяхами до ганебних стовпів(10). Студенти у спеціальній формі свого факультету та зі значками своєї регіональної студентської федерації крокували єдиними авангардами «Гітлер'югенду» (Гітлерівської молоді), СА, СС та Штальхайму — вільної воєнізованої групи. Грали воєнну музику і співали пісень на кшталт бойової пісні нацистів *Kampflied der Nationalsozialisten*. Поки книжки кидали

у вогонь, промовляли дев'ять заздалегідь підготованих «пожежних клятв», у яких згадували імена кількох письменників з «неблагонадійних» і висували їм звинувачення.

Проти декаденства й морального занепаду, за порядок і моральність у сім'ї та державі! Я віддаю полум'ю писанину Генріха Манна, Ернста Глазера та Еріха Кестнера.

Проти малодушного перебільшення значення інстинктів, за благородство людської душі! Я віддаю полум'ю писанину Зігмунда Фройда.

Проти літературної зради подвигу воїнів світової війни, за виховання народу у войовничому дусі! Я віддаю полум'ю писанину Еріха Марії Ремарка.

Проти хамства й зарозумілості, за шану й повагу до безсмертної німецької душі! Я віддаю полум'ю писанину Курта Тухольські та Карла фон Осецькі.(11)

Книжки іноземних авторів, визнані вираженням декаденста чи ліберального західного духу, теж потрапили до вогнищ — палали твори Франца Кафки, Ернеста Гемінгвея, Джека Лондона, Герберта Веллса, Еміля Золя. Символічно, що й книжки Генріха Гейне стали жертвами полум'я.

Студенти, вчителі, викладачі й місцеві лідери нацистів виголошували промови перед учасниками подій, і це приваблювало величезні натовпи народу. Вважають, що в Берліні на Опернплаці зібралося не менш ніж сорок тисяч людей, а з інших міст звітували про зібрання 15 тисяч осіб(12). Ще більшу аудиторію збирали навколо себе радіопрограми, у яких наживо транслювали події в Берліні і де Джозеф Геббельс звертався до народу. Щоб увічнити подію, багаття та промови знімала на камеру спеціально запрошена команда, і згодом у всіх кінотеатрах країни показували фільм про це.

Геббельс, який не так давно заснував Міністерство пропаганди, потай заохочував ініціативу студентів, і він почав так робити ще до того, як

чорний список Вольфганга Геррманна став частиною офіційної культурної політики. Крім того, всередині нацистського руху існували різноманітні ідеї щодо літературної політики, якої варто дотримуватися. Окремі фракції партії були стурбовані потужним міжнародним засудженням спалювання книжок. До того ж нова влада виправдано побоювалася, що може втратити контроль над широким правим революційним запалом, що рознісся всією Німеччиною навесні 1933 року. Навіть Гіббелс очікував до останнього, щоб заявити про свою підтримку зачисток і спалювань.

Спалювання книжок було насамперед ритуальною драмою і не несло жодного справжнього сенсу «очищення» бібліотек і книжкових полиць Німеччини. Гіббелс добре розумів символічну важливість вогнищ, у яких зникали книжки: з історичного та політичного погляду вони дорівнювалися гарячковим хрестильним церемоніям, покликаним уберегти перероджену Німеччину. Очищення вогнем було давнім ритуалом, який пасував новому режиму. Гіббелс наголошував на цьому у своїй промові до мешканців Берліну, де оголосив, що «тут інтелектуальні устої Листопадової республіки¹⁴ спускаються на землю, але з цього брухту переможно, ніби Фенікс, підведеться новий дух»(13).

Улітку книжки продовжували спалювати по всій Німеччині. В окремих містах, як-от Гамбург та Гайдельберг, проводилося кілька книжкових спалювань. Проте тоді думки щодо важливості спалювання книжок розходилися. Багато хто з німецьких інтелектуалів — Генріх Белль, Ганс Маєр та інші — вбачали в них лише студентські витівки, хай навіть дуже неприємні. Вони вважали, що спалювання книжок було висловленням по-гарячковому революційної лихоманки, і з часом з таких витівок «виріс» новий режим влади.

Зигмунд Фройд щодо книжкових багать відгукнувся лаконічно: «Лише наші книжки? У старі часи разом із ними спалювали б і нас». Інші ж були набагато сильніше шоковані самою швидкістю, із якою змінювалися політичні реалії. Пізніше письменник Стефан Цвейг

у своїх мемуарах описував, що це «здавалося за межами збагненого навіть людям прозорливим»(14).

Навіть на міжнародному рівні існували різні точки зору на важливість спалювання книжок. Деякі характеризували їх як «безглузді», «недоцільні» та «інфантильні» дії. Інші, і серед них Гелен Келлер¹⁵, журнал «Ньюсвік» та письменник Людвіг Льюїсон, вбачали в них варварську атаку на самі ідеї(15, 16). Найвиразніше відреагував Американський єврейський конгрес, розташований у Нью-Йорку. Конгрес вважав спалювання книжок показом властивого режиму антисемітизму та ознакою переслідування німецьких євреїв. У кількох містах Сполучених Штатів пройшли демонстрації, а на вулицях Нью-Йорку 10 травня 1933 року відбувся парад 100 тисяч людей, який став однією з найбільших демонстрацій в історії міста.

Явна потужність спалювання книжок та вплив ЗМІ свого часу вже були значні, проте через символічний зв'язок із Голокостом вони набули ще більшої сили у повоєнний період. Хоча це не вперше і не востаннє в історії люди спалювали книжки, саме книжкові багаття в Німеччині зрештою стали найвразливішою метафорою через супутні їм цензуру й гноблення, а також тривалі моральні страждання, які спостерігаються щоразу під час спалювання книжок.

Пізніше, у 1950-х, у Сполучених Штатах було проведено паралель — як протест проти антикомуністичної кампанії сенатора Джозефа Маккарті з багатьох бібліотек Америки були вилучено «підбурювальні» книжки.

Через книжкові спалювання послідовники нацистського режиму отримали репутацію «культурних варварів». Багаття стали символом інтелектуального занепаду, що настав у 1930-ті та 1940-ві, коли під контроль нацизму підпали всі мовні, культурні та творчі способи вираження німецького народу. Але, крім цього, книжки, кинуті в полум'я, стали ознакою того, що нацисти вдавалися не лише до фізичного, а й до культурного геноциду своїх ворогів.

Водночас дим від книжкових вогнищ та його культурні наслідки приховували ще дещо. Те, як нащадки сприймали книжкові багаття, не

дуже відрізнялося від тлумачення їх самими нацистами, які ставилися до них як до ритуальних ігор та пропаганди. Образ спалювання книжок загалом був надто привабливим, надто ефективним і надто символічним, щоб не використовувати його й не застосовувати під час написання історії. Але книжкові вогнища стали могутньою метафорою культурного знищення, що затьмарила інший, більш неприємний факт — нацисти зробили набагато більше, ніж просто знищили книжки, ними також керувала фанатична одержимість колекціонувати їх.

Поки попіл книжкових вогнищ Німеччини повільно остигав, в ідеологічних та інтелектуальних колах НСДАП почав народжуватися певний план. Він не був зосереджений на інтелектуальному, культурному та літературному знищенні, але мав інші, набагато тривожніші наміри. Загалом у травні 1933 року було знищено у вогні лише кілька тисяч книжок. Але рейди, організовані партією, конфіскували й вкрали набагато більше книжок, і часто це робилося потай. Після вандалного набігу студентів на Інститут сексуальних наук у Берліні, СА вилучили більшу частину бібліотеки інституту — понад десять тисяч книжок. Однак їх було привезено не на Опернплац, а до штабу СА.

Нацисти не мали наміру знищувати своїх ворогів шляхом викорінення літературної та культурної спадщини комуністів, соціал-демократів, лібералів, гомосексуалів, євреїв, циган і слов'ян. Відверто кажучи, нацисти не були ані такими вже «культурними варварами», якими здавалися, ані антиінтелектуалами. Натомість вони збиралися створити новий вид інтелектуальної істоти — яка б спиралася не на цінності лібералізму та гуманізму, а на поняття нації та раси.

Не можна сказати, що нацисти не цінили професорів, дослідників, письменників та бібліотекарів; вони хотіли примусити їх працювати на свої ідеї, щоб сформувати армію інтелектуальних та ідеологічних бійців, які б — за допомогою своїх пер, тез і творів — вели війну проти ворогів Німеччини та націонал-соціалізму.

Відкритий у Мюнхені 1936 року *Forschungsabteilung Judenfrage* (Дослідницький відділ з єврейського питання) створили для

легітимізації антиєврейської політики влади. Це була філія *Reichsinstitut für die Geschichte des neuen Deutschland* (Імперського інституту історії нової Німеччини), керованого нацистським істориком Вальтером Франком. Під час відкриття закладу в листопаді нацистський історик Карл Александр фон Мюллер у своїй промові окреслив інтелектуальну війну, яку збирався вести режим:

«Як історичні дослідження можуть сприяти великій політичній боротьбі, яку веде наш народ? Дослідження не ведуть прямої боротьби за владу. Але наука може дати зброю, вона може дати нам щит, вона може навчити воїнів, запалити їхній дух і зіграти на складному шляху випробувань, що нас чекають. (...) Мета цього інституту — розробити зброю для завоювання умів, для перемоги в одній з найважливіших битв. Інститут має виховувати молодих воїнів шляхом суворої наукової підготовки і тим самим пробуджувати їхній потяг до творчих досягнень(17).

Метою інституту було виправдати бажання Німеччини претендувати на володіння всім світом, на перемогу над ворогами за допомогою «науки» та побудови інтелектуальних устоїв, на яких Третій райх зможе правити щонайменше тисячу років. Як і в Римській імперії, прототип, на якому базувався націонал-соціалізм, полягав не лише в підтримці армії та розвитку архітектури, а і в оперті на істориків та поетів, які б допомогли побудувати Тисячолітній райх не лише кров'ю та камінням, а й словами.

У цій війні книжки' були не стільки жертвою, скільки зброєю. Нацисти жадали перемогти ворога не лише силою на полі бою, а й розумом у думках. Перемога мала б тривати довго після того, як закопають останню могилу, після геноциду й Голокосту, щоб не тільки знищити, а й виправдати власні дії. Нацисти мали намір перемогти не шляхом знищення літературних й історичних традицій своїх ворогів, радше через крадіжки, володіння та перекручування фактів, обернувши бібліотеки, архіви, історію, успадкування і пам'ять проти них самих, заради того щоб краще усвідомити, як правильно написати цю історію. То була концепція, яка привела до дії наймасштабнішу в історії світу крадіжку книжок.

Примітки

1. Kontje, Todd: «The Cambridge Introduction to Thomas Mann», s. 73–74. Cambridge University Press, 2011.
2. Hill, E Leonidas: «The Nazi Attack on “Un-German” Literature, 1933–1945», s. 12, i: The Holocaust and the Book (red. Jonathan Rose), University of Massachusetts Press, 2001.
3. Bainton, Herbert Roland: Here I Stand: A Life of Martin Luther, s. 160. Abingdon Press, 2013.
4. Völkischer Beobachter, 14 april 1933.
5. Hill, E Leonidas: «The Nazi Attack on “Un-German” Literature, 1933–1945», s. 14, i: The Holocaust and the Book (red. Jonathan Rose), University of Massachusetts Press, 2001.
6. Knuth, Rebecca: Libricide: The RegimeSponsored Destruction of Books and Libraries in the Twentieth Century, s. 97. Praeger, 2003.
7. Hill, E Leonidas: «The Nazi Attack on “Un-German” Literature, 1933–1945», s. 14, i: The Holocaust and the Book (red. Jonathan Rose), University of Massachusetts Press, 2001.
8. Barbian, Jan-Pieter: The Politics of Literature in Nazi Germany: Books in the Media Dictatorship, s. 169. Bloomsbury Academic, 2013.
9. Worthington, Jay: «Mein Royalties», issue 10 2003. Cabinet.
10. Loc 579 i Literature in Third Reich, Kindle.
11. Karlsson, Ingemar, Ruth, Arne: Samhället som teater, s. 148–149. Liber, 1983.
12. Hill, E Leonidas: «The Nazi Attack on “Un-German” Literature, 1933–1945», s. 16, i: The Holocaust and the Book (red. Jonathan Rose),

University of Massachusetts Press, 2001.

13. Goebbels, Joseph, *Völkischer Beobachter*, 12 maj 1933.

14. Zweig, Stefan: *Världen av i går*, s. 395. Ersatz, 2011, övers. Hugo Hultenberg.

15. Stern, Guy: *The Burning of the Books in Nazi Germany, 1933: The American Response*. Simon Wiesenthal Annual Vol. 2, Chapter 5.

16. *Holocaust Encyclopedia: «Immediate American Responses to the Nazi Book Burnings»*. www.ushmm.org, United States Holocaust Memorial Museum, 2014.

17. Daxelmüller, Christoph: «Nazi Concept of Culture and the Erasure of Jewish Folklore», s. 79, i: *The Nazification of an Academic Discipline: Folklore in the Third Reich*, John Wiley & Sons, 1994.

2. Привиди в міській бібліотеці Берліну

Берлін

Мене ведуть довгим порожнім коридором із гірчично-жовтими стінами, вицвілими від сонячного світла. Куди не поглянеш — усюди картини в ледве помітних рамках, бездушний ширвжиток, який можна побачити чи не в будь-якій лікарні чи органах державної служби нижчого ступеня. Коридор приводить до кімнати, яка незрозуміло з якою метою облаштована, хіба що колір її стін — той самий, що й у коридорах, які ведуть у різних напрямках. Будинок усередині нагадує лабіринт, ніби його будували кілька архітекторів, не домовившись один із одним заздалегідь, і в ньому я почуваюся, як у центрі середньовічного міста. Це можна пояснити. Центральну бібліотеку Берліну, *Zentral- und Landesbibliothek*¹⁶, що розташована лише за кілька хвилин ходьби від Бебельплац, було побудовано на руїнах *Berliner Stadtbibliothek*¹⁷, її попередниці. Велична будівля, що височить на острові посередині річки Шпрее, зазнала бомбардування під час війни й була цілком знищена. Після війни бібліотеку, яка тоді перебувала в зоні радянського підпорядкування, було відновлено, вибудовано наново з руїн. Сьогодні це в певному сенсі шизофренічний будинок, фасад якого виконаний у неокласицизмі, усередині оздоблення вбоге, ще часів НДР [Німецька Демократична Республіка], і дуже контрастує з іншими, модернізованими територіями.

Себастьян Фінстервальдер зупиняється біля одних з багатьох пофарбованих у сірий колір дверей, повз які ми вже пройшли, і виловлює з кишені ключ. Себастьяну, бібліотечному досліднику, трохи за тридцять, його неохайне волосся звисає до плечей, він підперезаний ремнем із шипами, на ногах — черевики з неоново-жовтою підошвою, а руки затягнені в шкіряні рукавички із відкритими кінчиками пальців. Він схожий на завсідника нічних клубів Кройцберга. Відчиняючи двері,

Себастьян усміхається мені й театральню вдихає запах покинутої бібліотеки: просочене пилом повітря, висушена шкіра та вицвілий жовтий папір. Кімната геть завалена книжками, які стоять на численних полицях, щільно притиснені одна до одної, з пошарпаними корінцями. Коли ми йдемо уздовж одного з книжкових рядів, мені доводиться повернутися боком, щоб вільніше пройти між книжками, які стоять і лежать так близько одна від одної, що я мушу втягти живіт, щоб не зачепити якусь із них.

— Взагалі-то наразі тут порядок. Коли ми прийшли сюди вперше, купи книжок лежали всюди. Ними була вкрита вся підлога, і нам довелося розкладати їх за тематикою. Люди просто скидали сюди книжки впродовж декількох десятиріч. Ми нарахували близько сорока тисяч томів. Нам знадобилося кілька місяців, щоб розібрати їх,— розповідає він мені і вказує на полицю, де кожна книжка позначена порядковим номером на білому папірцеві.

— Деякі книжки, за нашими припущеннями, було викрадено,— каже Себастьян, простягаючи руку до полиці завдовжки метрів зо двадцять, яка тягнеться аж до іншого кінця кімнати.

Сьогодні нікому напевне не відомо, скільки книжок було викрадено у *Zentral- und Landesbibliothek* Берліну. Себастьян Фінстервальдер показує мені кімнату за кімнатою, і кожна з них так само забита книжками. У кожному кутку величезної будівлі — найбільшої публічної бібліотеки Німеччини — є викрадені книжки. Більшість із них ще не було відсортовано від загальної маси книжок, яких тут — понад три мільйони томів. А кілька десятків сотень навіть не було знайдено.

На перший погляд, ніщо не відрізняє одну книжку від іншої. Тут є казки, романи, збірки поезії; книжки про гриби, літаки та інженерію; збірки пісень, словники та релігійні твори. Щоб зрозуміти, що книжки в чомусь різні, треба розгорнути їх та зазирнути всередину. Часто все стає зрозуміло з перших кількох сторінок.

На багатьох можна знайти червоний або чорний чорнильний штамп. Або ж гарно ілюстрований екслібрис — книжкову табличку, приклеєну колись власником книжки. Часто це означає, що книжка належала до

чиеїсь приватної колекції. Часом можна ще знайти присвяту, підписи або побажання успіхів, як у німецькому виданні «У найтемніших місцях Африки» британського дослідника Генрі М. Стенлі. Тут присвяту написано, немов звичайний лист:

Моєму любому Руді до його тринадцятиріччя від мами

25.10.1930

За словами Себастьяна, ця книжка могла належати Руді Джоельсону, який народився у Берліні 1917 року. 15 серпня 1942-го його депортували до Риги, а три дні по тому вбили.⁽¹⁾

Якщо уважно подивитися на форзац, можна розібрати таємничі, але цілком промовисті літери, наведені олівцем: «J». Цей ініціал викриває книжку та робить зрозумілою долю її власника — *Judenbücher* (книжка, що належить єврею).

Себастьян проводить мене до свого кабінету, і там ми зустрічаємо літнього чоловіка, схожого на колишнього німецького панка. Ігноруючи задушливу липневу спеку, він вдягнений у товсту флісову кофтину та в'язану шапку. Його звать Детлеф Бокенкамм, він бібліотекар і спеціаліст з історичних колекцій бібліотеки. Він також був першим, хто почав дізнаватися про гірке минуле бібліотеки. Тепер тут працює невелика, але віддана своїй справі команда дослідників, яка намагається встановити певну ясність і з'ясувати деякі аспекти неоднозначного минулого бібліотеки. Разом вони відстежили та вручну перевірили десятки сотень книжок у зібранні. Уздовж однієї стіни кабінету зберігаються деякі плоди їхньої праці. На шпонованій полиці книжки звалені в купи, а біля кожної купки висить папірець із написаним на ньому іменем: Річард Кобрак, Арно Надел, Фердінанд Нуссбаум, Адель Рейфенберг та багато інших. Це — книжки, чийх власників Бокенкамм та Фінстервальдер спромоглися встановити.

Одне з імен мені знайоме — під купкою з п'яти томів — Аннеус Скійодт був норвезьким юристом і бійцем опору, і 1942 року він утік до Швеції. Після війни саме Скійодт очолював обвинувачення Відкуна Квіслінга¹⁸ та забезпечив йому смертний вирок. Бокенкамм та Фінстервальдер поки

не знайшли жодних документів, які б пояснили, як і коли були викрадені ці книжки. Проте в якийсь інтуїтивний спосіб вони могли здогадатися про це. Книжки могли поцупити з помешкання Скійодта після його втечі або ж їх могло вилучити гестапо чи якась інша організація, підпорядкована нацистам, а потім уже їх переправили до Німеччини. До того ж вони майже напевно були частиною більшої колекції, знайденої у Скійодта вдома. У Берліні цю колекцію було розтаскано, і кілька цих книжок — передані або продані до *Berliner Stadtbibliothek*. Крадіжка книжок Скійодта зовсім не була незвичайною подією. На полицях цієї бібліотеки стоять книжки з усіх куточків Європи — звідусіль, де мародерствували нацисти.

На полицях Zentral- und Landesbibliothek у Берліні колись викрадені книжки чекають на визначення. Сьогодні пошук нащадків їхніх колишніх власників часто забирae дуже багато часу і є непростим процесом.

Як порівнювати з грабежами витворів мистецтва, ці викрадені книжки викликали незрівнянно менше уваги. Лише за останні роки це питання почало викликати певний суспільний інтерес у Німеччині. Завдяки

Детлефу Бокенкампу, Берлінська *Zentral- und Landesbibliothek* стала однією з перших бібліотек, що почали розглядати цю проблему. На початку 2000-х він працював над дисертацією про велику колекцію екслібрисів, знайдену в бібліотеці. Екслібриси власників були вилучені з колекції бібліотеки, і часто вони мали відношення до зниклих книжок. Бокенкам знайшов сотні екслібрисів із єврейськими іменами та причин, які змусили його дивуватися, як ці книжки взагалі опинились у бібліотеці. Також він знаходив книжки, походження яких було щонайменше дивовижним.

2002 року він відновив близько сімдесяти п'яти книжок зі штампом *Karl-Marx-Haus Trier*¹⁹ — музею, заснованого соціал-демократичною партією Німеччини, яку 1933-го вже заборонили, а її членів ув'язнили, вбили або примусили поїхати у вигнання. Бокенкам зрозумів, що ті книжки, імовірно, було поцуплено в партії, і почав розшукувати інші книжки незрозумілого походження. Їх було повно в цьому зібранні. За першим реєстром Бокенкамма, їхня кількість у бібліотеці сягала приголомшливих 100 000; щоправда, згодом ця цифра виявиться досить скромним наближенням до реальної.

Також Бокенкамм зробив неприємне відкриття: його попередникам було відомо про походження таких книжок. І замість його проголошення вони намагалися приховати та стерти цей шлях. У багатьох книжках було вирізано форзаци; в інших працівники бібліотек вирвали або зішкрябали позначки власників. До того ж у каталог книжки зносили за хибними даними походження або як екземпляри «невідомих власників».

— Я спробував поговорити про це зі старим бібліотекарем, який добре все пам'ятав і мав бажання розмовляти. Певні речі він визнав, але не все. Більшість таємниць він так і забрав із собою в могилу,— розповідає Бокенкамм. Він кладе на стіл величезний каталог в обкладинці з рифленого сірого паперу. На обкладинці прикріплено невеличку білу позначку: «1944–1945, Ягор».

Цей каталог, який Детлеф Бокенкамм знайшов 2005 року, містить дуже важливий та промовистий доказ того, що бібліотека намагалася приховати історію. Каталог налічує близько двох тисяч назв книжок,

доданих до загального бібліотечного каталогу за останні два роки війни. Ім'я «Ягор» — це посилання на Федора Ягора, німецького етнолог та дослідника, який жив у другій половині дев'ятнадцятого сторіччя. Тому певні книжки й були позначені літерою «J». Але такий висновок неправильний, адже ці книжки ніколи не належали Федору Ягору. Літера «J»²⁰ вказує не на належність Ягору, а радше на характеристику *Judenbücher*. Екземпляр «У найтемніших місцях Африки», подарований на день народження Руді Джоельсону, записаний у каталозі за номером 899.

Загалом було виявлено дві тисячі томів з набагато більшої кількості вкрадених книжок, придбаних бібліотекою під час війни. Попри те, що докладну документацію щодо керування справами в бібліотеці за часів війни було втрачено, збереглася деяка кореспонденція, що стосується цієї колекції. 1943-го бібліотека придбала у *Stadtische Pfandleihanstalt*²¹, до якого було знесено неймовірну кількість книжок, конфіскованих з приватних бібліотек євреїв, які мешкали в Берліні та були депортовані, близько сорока тисяч книжок. Найцінніші книжки відкликали *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg ((нім.) — ЕРР)*²², СС та інші нацистські організації. Решту передали до ломбарду на продаж. Бібліотека, яка була пов'язана з берлінським міським управлінням, спершу вимагала зібрання «переселених євреїв» безкоштовно. Цей запит було відхилено, адже книжки належали Третьому райху, і гроші, отримані від їхнього продажу, мали бути використані на «вирішення єврейського питання» — ця фраза 1942 року мала лише єдине значення. Конфісковану власність євреїв, як свого роду самофінансований проєкт, використовували на оплату депортації, концентраційних таборів і масових убивств. Зрештою бібліотеку примусили сплатити за книжки 45 000 райхсмарок.

Остання книжка в каталозі — від 20 квітня 1945 року. Того дня Червона Армія розпочала жахливе артилерійське бомбардування центру Берліну, і водночас із цим кілька інших армій увірвалося в місто. Це розпочалася остання атака на Берлін і останнє попередження Адольфу Гітлеру, який цього дня святкував у Канцелярії свій п'ятдесят шостий день народження.

Інакше кажучи, Берлін перетворився на руїни, а з ним і *Berliner Stadtbibliothek*.

— Якось дивно думати, що коли над містом розривалися бомби, у підвальному приміщенні сидів бібліотекар і заносив викрадені книжки до каталогу,— ділиться враженнями Себастьян Фінстервальдер.

Але насправді після Дня перемир'я все це не скінчилося. Реєстрація придбаних 1943 року книжок, що збереглися після бомбардування, тривала й у повоєнні роки, ніби нічого й не трапилося. Єдиною відмінністю є те, що книжки більше не позначали як *Judenbücher*, натомість використовували літеру «G», тобто «*Geschenk*» (подарунок).

Бокенкамм з'ясував, що каталогізація книжок, придбаних у ломбарді 1943-го, тривала до 1990-х років. А коли кілька років тому Бокенкамм та Фінстервальдер почали переглядати бібліотечні сховища, вони знайшли тисячі книжок з того ломбарду, які так і не були занесені до каталогу. Але на бібліотечних полицях тихо стояли не лише вкрадені книжки.

Через війну бібліотека втратила величезну кількість книжок, деякі з них були знищені бомбардуванням. Значну частину зібрання наприкінці війни евакуювали до Польщі та Чехословаччини, і там здебільшого й залишили, а деякі поцупила Червона Армія. Колекція потребувала реконструкції, а в зруйнованому Берліні, звісно ж, перебувало безліч полишених книжок. Після війни в бібліотек конфісковували ті книжки, що належали членам партії, державним органам, дослідницьким інститутам та іншим організаціям Третього райху.

Забирали навіть книжки, що вважали «нічийними», наприклад, ті, що знаходили у зруйнованих бомбами будинках. Такі книжки мали бути реквізовані й класифіковані у *Bergungsstelle für wissenschaftliche Bibliotheken* (Рятувальна організація наукових бібліотек), яка розташовувалась у будівлі на тій самій вулиці, що й *Berliner Stadtbibliothek*. У цій організації на книжки ставили позначку з номером. Номер означав місце, де знайшли книжку до того, як відправили до однієї з бібліотек міста.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ